

REZYUME. Ushbu maqolada yozuvchining har bir talqinida inson taqdiriga daxldor bo'lgan xususiyatlar o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Bir qarashda oddiydek tuyulgan syujetga ega hikoyalarda mifopoetik talqin muayyan boshqaruvni qo'lga oladi. Ramz va mifologiya qorishib, yangi inson obrazini yuzaga chiqishida kalit vazifasini o'tashi tayin.

РЕЗЮМЕ. В этой статье в каждой интерпретации писателя по-своему показаны черты, связанные с человеческой судьбой. Мифопоэтическая интерпретация берет под определенный контроль истории с простым на первый взгляд сюжетом. Сочетание символов и мифологии сыгрывает ключевую роль в появлении нового образа человека.

SUMMARY. In this paper, each writer's interpretation shows traits related to human destiny in a different way. Mythopoetic interpretation takes some control over stories with a seemingly simple plot. The combination of symbols and mythology will play a key role in the emergence of a new image of man.

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫНДА ЖӘДИДЛИК ИДЕЯЛАРДЫҢ СӘҰЛЕЛЕНІҢҮ

Б.А.Давлетов – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: жадид, дарслик, усул, маърифат, ғоя, жанр, кўшиқ, хикоя, пьеса, мусикий драма, сюжет.

Ключевые слова: жадид, учебник, метод, просветительство, идея, жанр, песня, рассказ, пьеса, музыкальная драма, сюжет.

Key words: novel, textbook, method, enlightenment, idea, genre, song, story, play, musical drama, plot.

Кирисиў. Жәдидшилик XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басларында Түркистан аймағында қәлиплесип, раўажлана баслады. Бул дәўирде жәдидлер хәрекеті ең дәслеп мәдений- ағартыўшылық, жәмийетлик-сиясий, сиясий- экономикалық тараўларда көзге тасланды. Бүгинги күнде елимизде ағартыўшылық, жәдидлик идеялардың кеңнен ен жайыўына хәм оның әхмийетли тәреплериниң үйренилиўине айрықша итибар қаратылмақта. Хүрметли ел басшымыз М.Ш.Мирзиёевтиң атап өткенидей, «**Тилде, пикирде, жумыста бирлик**» деген жақсы идея менен майданға шыққан жәдид бабаларымыз халықларымызды надалық хәм қалақлықтан алып шығыў, оларды ғәплет батпағынан қутқарыўдың тийқарғы жолы – билим хәм ағартыўшылықта, дүньялық раўажланыўды ийелеўде, деп билди» [1]. Әсиресе, жәдидлик идеялардың баслаўшыларының дәретиўшилик жолын, хызметлерин үйрениў, олардың билимлендириў, ағартыўшылық жумысларын раўажландырыўдағы хызметлериниң айрықшалығын талқылаў бүгинги күнде әхмийетли мәселелерден саналады.

Әдебиятлар анализи хәм методология. «Жәдидшилик» арабша «жәдид» («жаңа») сөзинен алынған. Кең мәниде жәмийетлик – руўхый турмыстың барлық тараўларын жаңалаўды нәзерде тутқан» [2:4].

«XX әсирдиң биринши шерегиндеги Түркистан жәдидлериниң тийқарғы мақсети – түркий халықлар ғәрәсизлиги, ондағы орта әсирлик монархиялық артта қалыўшылықты сапластырыў, елди, халықты билимли, саўатлы болыўға шақырыў, керек десе, Европа халықлары мәдениятынан да пайдаланыў, ол ушын елде улыўма билим беретугын, улыўма пәнлер оқытылатугын мектеплер ашыў, бул жолдағы жәдидлик-демократиялық – хәрекетлердиң тийқарғы бағдарларын халыққа түсиндиретугын хәм жаңа идеяларды таратыў ушын баспа сөз, газета, журналлар шөлкемлестириўден ибарат еди» [3:13]. «Жәдидлер халық ушын жаңа усылдағы мектеплер ашыў, сабақлықлар жаратыў, газета-журналларды баспадан шығарыў арқалы өз идеяларын тарқатыўға хәрекет еткен» [4:145-149].

Жәдидшилик әдебияты ўәкиллери түркий тиллес халықлар әдебиятында, соның ишинде, өзбек әдебиятында М.Бехбудий, А.Фитрат, А.Шолпан, А.Қадирий, А.Авланий хәм тағы басқалардың әдебий

мийрасларында көринсе, қарақалпақ әдебиятында Қазы Мәўлик, С.Мәжитов, Қ.Әўезов, Ә.Өтепов, Х.Ахметов, И.Фазылов, А.Дабылов т.б. шайырлардың дәретиўшилигинде өз сәўлелениўин тапқан.

Изертлеўдиң жүзеге келиўинде көркем – эстетикалық, структуралық анализ методларынан пайдаланылды.

Талқылаў хәм нәтийжелер. Қазы Мәўликтин халықты ғалаба саўатландырыў ислериндеги хызметлери айрықша. Шайырдың Бухара медресесинде тәлим алыўы елимизде жәдидлик идеяларды раўажландырыўына түртки болды. Ол араб, парсы, түркий тиллерди жетик билген. «1910-14-жыллардан баслап Қазы Мәўлик Шымбай қаласында талабаларға сабақ береді» [5:105]. Қарақалпақ әдебияты тарийхын Шығыс хәм туўысқан халықлар әдебияты, мәденияты, тарийхы менен жақыннан таныстырады. «Шымбай қаласында Қазы Мәўлик дөгерегине бир неше шайыр, қыссахан шәкиртлерин топлап, оларға устазлық етеди. Қыссаханлар мектебин дүзеди» [6:110]. Ол араб ертеклерин, айырым қыссаларды, «Ғөрүғлы», «Юсуп-Ахмет», «Ғәрип ашық» дәстанларын, «Түс жорыў» китабын, Фирдаўсий, Низамий Генжавий, Әлийшер Наўайы, Мақтымқулының шығармаларын қарақалпақ тилине аўдарады.

С.Мәжитов – XX әсирдиң 20-жылларында қарақалпақ әдебиятында қәлем тербеткен шайырлардан бири. Ол әдебиятта хәм шайыр, хәм жазыўшы, хәм драматург, хәм ағартыўшы сыпатында кеңнен танылған. Шайыр XX әсир басларындағы жәдидлик хәрекетлерге қатнасып, халықты ғалаба саўатландырыў ислеринде белсендилик көрсетеди. Усы тийқарда С.Мәжитов тәрәпинен қарақалпақ тилиндеги бир қатар сабақлық, оқыў қолланбалар таярланады. Атап айтқанда, «Қарақалпақ тилиндеги әлипбе», «Егеделер саўаты», «Оқыў китабы» (Ташкент, 1925-жыл) атлы сабақлықларды дүзди хәм басып шығарды» [7:7]. Шайыр өзи дүзген сабақлықларында, туўысқан халықлар әдебиятынан, Л.Толстой, И.Алтынсарин гүрриндерин, И.А.Крыловтың тымсалларынан үзиндилер, шығыс халық ертеклеринен үлгилер киргизген. Сондай-ақ, Әжинияздың «Бозатаў» поэмасы да «Егеделер саўаты» китабынан орын алған. Соның менен бирге, шайырдың өзи де тәлим-тәрбияға, оқыў, билим алыўға, илим үйрениўге байланысly көплеген

гүрриңлер хэм дидактикалық мазмундағы қосықларын дөретеді. Шайырдың бұл шығармалары да дәслепки сабақлықтардан орын алады хэм нәтижеде жасларымыз тез сауат ашыу имканиятна ийе болады.

С.Мәжитов XX әсир басларында елимиздеги жәдидлик хәрекетлердің ен жайыуына белсене араласқанлығы, оның Шымбайдағы ел басқарған Иниятқа жазған хат формасындағы қосығынан көринеді. Мысалы:

Шымбайдың жери кең, суы пәрауан,
Лекин билимнен жоқ хеш намыу-нышан,
Жигирма мың үй, жүз жигирма мың жан,
Бир мектеп жоқ оқып сабақ алмаға...

Ең аңсат жол – бүгін усылы жәдид,
Қабыл етсең, жайдық алдыңа кәрит,
Ақыл айтпақ Сизге кәмине Мәжйит,
Қыял етер тек ядыңа салмаға [7:30].

Қосықта Иният болысқа Шымбай елинде жәдидлик мектептердің ашылуы кереклигин мүрәжәт еткен. Яғнай, жигирма мың үйли халық ушын жаңа усылдағы мектептердің жүдә зәрүрлиги, бұл усыл халықты ғалаба сауатландырудың жақсы формасы екенлигин атап көрсетеді. Халқымыз жасларының илим, өнер, билим ийелеуінің әхмийетлиги үгит-нәсиятлаушы характердеги «Жасларға», «Оқыуға кел», «Өнер – билим», «Инан мәккем», «Ағасынан инисине хат» т.б. қосықларында сәулеленген. «Жасларға» қосығында елимиз жасларына аянбай халыққа хызмет етип, тууры жолдан жүриуді нәсиятлау менен бир қатарда, илим алыуға бағдарлайды:

Оян жаслар, ойлан жаслар,
Қарап жатпа, көзинди аш...
Елдің намыс арын сақла,
Жол көрсет, елге илим шаш [7:71].

«Оқыуға кел» қосығы да билимнің пайдалы тәреплери шақырық түрінде жазылып, онда жаслардың биргеликте илим алыуының абзаллығы, халықтың ийгилики ислери жолында оқып, сауат ашыудың әхмийетлиги атап өтиледі. Мысалы:

Әй, яранлар, биз бундамыз,
Қосылайық, оқыуға кел,
Бар билимди оқып уғып,
Кеуилге әбден тоқыуға кел.
Суңқар болып илгениңди,
Ил жаздырма көргениңди,
Бунда келип билгениңди,
Ел ишине шашыуға кел [7:96-97].

«Инан мәккем» қосығында жаслықтан баслап-ақ, билим алған инсанның келешегі гүлlep, рауажланыуына исениу кереклиги, сол ушын да билимди адамлардан өнер, билим үйрениу зәрүрлиги төмендегише келтириледі:

Ғамынды же, боран болмай,
Оқы да, бил, хармай-талмай,
Жаслықта тәжирийбе алмай,
Үлкейгенге әрман мәккем.
Айықтастай жерден жол сал,
Қандай болып турар аўхал,
Билимди елден өрнек ал,
Жән-жағыңа қараң мәккем. [7:98].

«Өнер – билим» қосығында билим алып, өнер үйренген инсанның қолы бәрхама бәлент келетуғынлығы, илимди адамның хеш нәрсеге мүтәж бол-

май жасай алатуғынлығы үлкен лапыз бенен жырланған:

Өнер – билим билген жаслар,
Тастан сарайлар салдырды,
Айлық жолдан көз жумғанша,
Түн туура хабар алдырды [7:99].
Дүньяны гезди жалықпай,
Хәр ис билгенге анықтай,
Өмир сүрди хеш тарықпай,
Қазнасын пулға толтырды [7:99].

«Ағасынан инисине хат» қосығында билим ийелеп, өмирде илгир, зейинли болыуды нәсият етеді:

Мен надан болдым, сен болма,
Мениң жолымды сен кууа,
Сау болсаң оқыудан қалма,
Бол алғыр суңқарым мениң [7:73-74].

Шайыр хаял-қызлар темасына арнап, олардың гөзаллығын, әдеп-икрамлылығын, теңлигин, улыуа тәғдирин жырлаушы «Қыз келиншеклерге», «Хаяллар күнине», «Қызларға» сыяқлы қосықларын дөретсе, «Не жаман», «Дослық пайдасы», «Жерди бежер», «Харма дийқан», «Наурыз – таза жыл», «Гүзде шаруа», «Дәркар», «Жигит», «Қыс», «Бәхәр паслы», «Төрт мәусим» сыяқлы бир қатар қосықларында, халқымыздың күнделики турмысы, мийнет етиуі, тәбияттың әлуан түрли сырлары сыяқлы идеялар өз сәулеленуін тапқан.

С.Мәжитов мектеп ушын дүзген дәслепки сабақлықтарында өзіннің билим ийелеудің әхмийети хақындағы терең ағартыушылық идеялары менен сууғарылған қосықтары менен бир қатарда балаларға арнап киши көлемдеги гүрриңлерин де киргизген. Оның гүрриңлеринде жақсы хэм жаман перзент, оқыу, билим ийелеу, мийнет етиу дослық, садақлық, жас үлкенди сыйлау, кишкенеге иззет, шаңарақта ата-ана менен перзент ортасындағы мүнәсибетлер, сыйласық хэм т.б. идеяларды илгери сүреді. Жазыушының «Молла менен қыз» гүрриңинде илим ийелеп, оны тек өзінде сақлап турудың пайдасыз екенлиги, өзлестирген билимди турмыста пайдаланыу, тәжирийбеде сынап көриу зәрүрлиги уқтырылады.

Ал, «Оқыған бала» гүрриңинің сюжети айырым адамларда болатуғын ерси қылықтарды ашып беріуге қаратылған. Гүрриңде ата менен бала ортасындағы кишкене эпизод берилген. Бир бала қалада оқып келген соң, атасына көмеклесіу жақпағаны ушын, тырманы ұмытқанлығын сылтаулаған хайяр баланың маңлайына тырманың сарт етип тийгенине ашыуы келип: «Қайсы ақмақ тырманы аяқ астына таслаған» деп айтыуы сынға алынады. Шығарманың тәрбиялық әхмийети оғада күшли.

«Алтыны он еки қылу» гүрриңинде, Өтенияз деген баланың дийқан ғаррыдан, хармасын сорағанында: «Алтыны он еки қылайын деп атырман», деген гәпин түсинбей, оқытыушысының: «Ақыллы баба екен. Көп мәнисли сөйлепти. Буның мәниси, алты ай дийқаншылық етип, бала-шағаға он еки айлық тамақ тайынлайман» деп, гәп мәнисин түсиндириу эпизоды берилген [7:180].

«Ялғаншы» атлы гүрриңинде, өтирикшиниң қылуасы хэм буның жаман иллет екенлигин халық нақыллы арқалы, «Өтирикшиниң шын сөзи зая кетеді» деген қатар менен жууақ жасайды.

С.Мажитов дәслепки карақалпақ драматургиясының да тийкарын салыўшы саналады. Ол «Ерназар алакөз» атлы дәслепки трагедияның, «Жигит болдык» («Сабақ»), «Соңғы селтен», «Гүлим Тайман» сыяқлы пьесалардың хәм «Бағдагүл» атлы дәслепки музыкалы драманың дәретийўшиси. Бул драмалары сол дәўирлерде театр репертуарларында тез-тез берилип турған.

С.Мажитов дилмаш сыпатында И.Крыловтың тымсалларын, И.Алтынсаринниң хәм Л.Толстойдың гүрринлерин карақалпақ тилине аўдарған. Бул көркем сөз шебериниң туўысқан халықлар әдебиятын жақсы билгинен дерек береді.

Жуўмақ. Жуўмақлап айтқанда, Карақалпақ әдебиятында жәдидлик идеялар XX әсирдиң басында кәлипле-сип, раўажланды. Әсиресе, Қазы Мәўлик, С.Мажитовтың дәретийўшилигинде айкын көзге тасланды. Бул шайырлар халықты билимли, саўатлы болыўға шақырыў менен бир қатарда, елимизде улыўма билим беретугын мектептер ашыў жолында белсендилик көрсеткен. Өз шығармаларында жәдидлик, ағартыўшылық идеяларды жырлаў арқалы карақалпақ әдебиятының идеялық-тематикалық хәм жанрлық-формалық жақтан раўажланыўына үлкен үлес қосқан. Бүгинги күнде де олардың ҳәр кыйлы темадағы шығармалары терең тәрбиялық әҳмийетке ийе.

Әдебиятлар

1. Мирзиёев М.Ш. “Жадидлар: миллий ўзлик, истиклол ва давлатчилик ғоялари” мавзусидаги халқаро конференция иштирокчиларига табриги. // <https://president.uz/uz/lists/view/6919>
2. Қосимов Б., Юсупов Ш., Долимов У., Ризаев Ш., Ахмедов С. Миллий уйғониш дәври адабиёти. -Тошкент: «Маънавият», 2024. 296-б.
3. Пахратдинов Ә., Алламбергенов К., Бекбергенова М. XX әсир карақалпақ әдебияты тарийхы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2011. 608-б.
4. Шоназаров Ж. Жадидлар ғояси ва Янги Ўзбекистон стратегиясида уйғунлик. // *Imom Buxoriy saboqlari*. 2024/3. 145-149-б.
5. Пахратдинов Ә. XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басындағы карақалпақ әдебияты тарийхы. -Нөкис: «Билим», 1996. 308-б.
6. Пахратдинов Ә., Өтемуратова Х. XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басындағы карақалпақ әдебияты тарийхы (хрестоматия). – Нөкис: «Билим», 1995. 316-б.
7. Мажитов С. Шығармалары. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992. 200-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада жадидчилик ҳақида тушунча берилган. Қарақалпақ адабиёти тарихида жадидчилик ғоялариниң шаклланиши сўз қилинган. Дастлабки янги усул мактаблариниң очилиши, дарсликларниң, бадий кўпгина асарларниң яратилиши, халқ орасига тарқалиши каби масалалари таҳлилге олинган. Жадидчилик адабиёти вакиллариниң ижод намуналариниң ғоявий-мавзуйий йўналишлари асар матнлари асосида ўрганилган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются понимание джадидизма. В истории каракалпакской литературы отмечено формирование идей джадидизма. Анализировались такие вопросы, как открытие первых новометодных школ, создание учебников, многих произведений искусства, их распространение среди народа. На основе текстов произведений изучены идейно-тематическая направленность произведений представителей жадидистской литературы.

SUMMARY. The article provides an understanding of Jadidism. In the history of Karakalpak literature, the formation of Jadidism ideas is mentioned. Issues such as the opening of the first new method schools, the creation of textbooks, many works of art, and their distribution among the people were analyzed. The ideological and thematic orientations of the works of the representatives of Jadidist literature were studied based on the texts of the works.

И.ЮСУПОВ ЛИРИКАСЫНДА МАҚТЫМҚУЛЫ ДӘСТҮРЛЕРИ

В.Хайтбаева – ассистент оқытыўшы

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: адабий аңғана, Махтумқули ижоди, И.Юсупов шеърляти, мурабба жанри, поэтик аңғана, фалсафий лирика

Ключевые слова: литературная традиция, творчество Махтумкули, поэзия И.Юсупова, жанр мурабба, поэтическая традиция, философская лирика

Key words: literary tradition, Mahtumkuli's work, I. Yusupov's poetry, the murabba genre, poetic tradition, philosophical lyrics

Кирисиў. XX әсир карақалпақ әдебияты бай идея-тематикалық хәм жанрлық раўажланыўға ийе болған айрықша бир көркемлик концепция сыпатында әдебият тарийхында айрықша дәўирге ийе. Себеби, карақалпақ әдебиятының жоқары шеклерди гөзлеп раўажланыўына Батыс хәм Шығыс әдебиятының тәсири көзге тасланды. Белгили алым Қ.Оразымбетов: -«дүнья әдебиятының раўажланыў тарийхында сыртқы тәсирсиз ямаса өзлестириўсиз өз алдына автономиялық түрде раўажланған бир де әдебият жоқ. Себеби, көркем әдебият та жеке адамлардай, халықлардай тири организм. Ал тири организм, белгили болғанындай, басқалар менен

қатнасыз өз алдына өмир сүре алмайды» [1:36] - деп баҳалайды. Сол айтқандай карақалпақ әдебиятының раўажланыўында Шығыс хәм Батыс әдебиятының әдебий тәсири, XX әсир жазыўшы-шайырларының дәретийўшилигиндеги образ жасаў усылларына, көркемлеў қуралларына, қосық дәретийў, бәнт дүзиў бағдарында Шығыстың уллы данышпан шайырларынан Наўайы, Физулий, Омар Хаям, Мақтымқулы хәм т.б. сөз зергерлериниң әдебий дәстүрлерин даўам еткенлиги көринеди.

Әдебиятлар анализи хәм методология. Өзбекстан Қахарманы, Өзбекстан хәм Карақалпақстан халық